

Artur Górak

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

ORCID: 0000-0002-1964-9008

System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego

Streszczenie: Władze rosyjskie w latach 1845–1895 podjęły trzy próby opracowania i wprowadzenia aktem prawnym herbów miast Królestwa Polskiego. Gromadzono materiały i opracowywano projekty, jednak żaden z nich nie zostały zaakceptowany przez najwyższe władze. Artykuł przedstawia ten proces i próbuje wyjaśnić cele władz rosyjskich. Autor szczególnie skupił się na działalności Bernharda Carla von Koehnego, dyrektora Wydziału Heraldycznego petersburskiej Heroldii, który nie tylko opracował system heraldyczny, ale próbował go wprowadzić w życie w heraldyce miejskiej Cesarstwa Rosyjskiego. Autor próbuje pokazać rosyjskie projekty herbów dla miast Królestwa Polskiego jako część procesu obejmującego całe imperium rosyjskie w XIX w.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, XIX wiek, heraldyka, herb, miasto, Bernhard von Koehne.

Wprowadzenie

Heraldyka miejska przeżywa swój renesans w ramach szerszego procesu rozwoju heraldyki samorządowej we współczesnej Polsce. Opracowywanie herbów współczesnych miast i jednostek samorządu ożywia badania heraldyczne, ale jednocześnie wpływa na ich zakres. Tymczasem ze względów naukowych okres zaborów w dużo większym stopniu wymaga uwzględnienia przynależności państwowej i związanych z nią wpływów kultury, polityki i prawa państw zaborczych. Przecież to wszystko składało się na poszczególne decyzje lub kompleksowe podejście do kwestii herbów miast. W tym kontekście heraldyka miast polskich w Cesarstwie Rosyjskim czy nawet w Królestwie Polskim nie doczekała się kompleksowego opracowania. Powyższa konstatacja nie umniejsza znaczenia prac poświęconych heraldyce miejskiej Rzeczypospolitej¹, jej poszczególnych regionów² czy miast³, obejmujących także okres zaborów.

¹ M.in. zob.: M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960; A. Plewako, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994.

² M.in.: W. Wittyg, *Pieczenie miast dawnej Polski*, Kraków 1905; M. Gumowski, *Pieczenie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; idem, *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 256–294; idem, *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938; idem, *Pieczenie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959; T. Olejnik, *Pieczenie i herby miast ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971; M. Antoniewicz, *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 2000; H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.

³ Zob. m.in.: S.K., Kuczyński, *Herb Warszawy*, Warszawa 1977; M. Adamczewski, *Znak miejski Zduńskiej Woli*, „Biuletyn Szadkowski” 2014, t. 14, s. 59–74; J. Raciborski, *Godło i pieczęcie Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1933, nr 3; H. Seroka, *Herb Radomia. Zarys dziejów*, Radom 2009.

Powszechne w Europie tej doby heraldyczne tendencje centralistyczne i unifikacyjne znalazły swój wyraz także w Cesarstwie Rosyjskim. Przede wszystkim herb terytorialny nie jest już herbem wspólnoty, ale herbem jednostki administracyjnej państwa⁴. Dotyczy to także herbów miast. *De facto* odpowiadało to ich statusowi, ponieważ nie posiadały one samorządu — w Cesarstwie Rosyjskim do 1876 r., zaś w Królestwie Polskim, oprócz krótkiego okresu reform Wielopolskiego, nigdy⁵. Miasta musiały używać symboliki państwowej, co nie oznacza, że nie mamy z tego okresu źródeł do badań nad heraldyką miejską: „Mimo tak sformułowanych reguł prawnych, okresu 1815–1914/1915 nie możemy uznać za czas całkowicie stracony dla polskiej heraldyki miejskiej zaboru rosyjskiego”⁶. Przy okazji opracowywania i legalizowania przez państwo herbów miast gromadzono materiały, badając m.in. świadomość i pamięć środowisk miejskich.

Punktem odniesienia dla niniejszych rozważań będą prace prof. Stefana Krzysztofa Kuczyńskiego, w pierwszej kolejności *Polskie herby ziemskie*⁷. Mimo ogólnie negatywnego stosunku do heraldyki rosyjskiej autor jedynie kilka razy wytyka błędy formalne, jak rozbieżne skierowanie godła (w lewą i prawą stronę heraldyczną) w herbach guberni lubelskiej i augustowskiej. Zasadniczo podkreśla jednostajne dążenie rusyfikacyjne, zacierające tradycyjną symbolikę: „Jeśli w heraldyce można mówić o narodowych cechach sztuki herbowej, to stylizacja godła i zwłaszcza wystrój herbów nowych guberni Królestwa należy całkowicie do heraldyki rosyjskiej. Herby te utrzymane są w urzędowym stylu *gierbotworczestwa* petersburskiej Heroldii⁸, dalekim od kanonów pięknej heraldyki. Ta wszakoż i w innych krajach była wtedy w upadku”. Zwraca więc uwagę na obcy styl, ale też na państwowy charakter herbów, a jednocześnie stwierdza, że były to typowe dla tej epoki tendencje⁹.

W *Polskich herbach ziemskich* S.K. Kuczyński powołuje się na trzy jednostki z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego w Leningradzie (obecnie: *Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге*)¹⁰. W metryczkach można zauważyć, że korzystał on także z innych jednostek, jednego dnia, w grudniu 1974 r. Są to jednak teczki dość opasłe i bogate w materiał, nie tylko pisany i ikonograficzny. Fakt, że prof. Kuczyński nie publikuje niczego oprócz powszechnie dostępnych wizerunków herbów, świadczyć może, że nie miał możliwości pełnego wykorzystania tych źródeł, choć opisał ich zawartość w artykule poświęconym także innym polonikom heraldycznym zachowanym w Leningradzie¹¹.

Znamienne, że S.K. Kuczyński wspomina m.in. o braku poszytu dotyczącego herbów miast guberni siedleckiej. Píše: „Nie odnaleziono w zespole tego poszytu. Nie miałem możliwości

⁴ Por. „heraldyka urzędowa” — S.K. Kuczyński, *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 9.

⁵ Por.: W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 146–154, 251; M. Kallas, *Samorząd miejski w dobie porozbiorowej* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 40–42.

⁶ M. Adamczewski, *Herby i pieczęcie miasta Szadek*, „Biuletyn Szadkowski”, t. 33, s. 24.

⁷ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści i funkcje*, Warszawa 1993.

⁸ Heroldia Imperium Rosyjskiego powstała przy Senacie przez przemianowanie w 1763 r. Kantoru Heroldmistrzowskiego. Gdy w 1846 r. odebrano jej prowadzenie teczek osobowych urzędników, 12 maja 1848 r. przekształcono ją w Departament Heroldii Senatu. W 1857 r. przy kancelarii tego departamentu utworzono Wydział Herbowy zajmujący się tworzeniem herbów i dyplomów herbowych — Н.П. Ерошкин, *Гербовое отделение сенатского Департамента Герольдии в начале XX века* [w:] *Геральдика. Материалы и исследования*, red. Г.В. Вилинбахов, Санкт-Петербург 1987.

⁹ *Ibidem*, s. 245.

¹⁰ *Rossijsky gosudarstvenny istorichesky arkhiv* [cyt. dalej:RGIA], zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 246, 321, 325.

¹¹ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, t. 66, s. 199–211.

stwierdzić, czy występuje on w ogóle w inwentarzu akt¹². Tymczasem taki poszyt łatwo można zlokalizować w inwentarzu, ponieważ nosi kolejną sygnaturę wśród akt poświęconych guberniom Królestwa¹³. Najwyraźniej materiały przygotowali archiwiści radzieccy, co było w tym czasie normą. Możemy jedynie się domyślać, dlaczego udostępnił tylko 10 jednostek.

Wracając do oceny rosyjskich projektów herbów dla miast Królestwa Polskiego dokonanej przez prof. S.K. Kuczyńskiego, trzeba podkreślić, że była ona negatywna. Autor ten stwierdza: „biurokratyczny formalizm, a nawet brak zrozumienia dla zasad heraldyki”, nawet jeśli zauważa „nawiązania do symboliki historycznej w zbarbaryzowany sposób”¹⁴. Zwraca uwagę także na inne cechy charakterystyczne: herby miast gubernialnych prawie zawsze były identyczne z herbami guberni, różnice występowały w formie *corony muralis*, wieńców i wstęg. Autor nie rozumie też (tłumaczy to zwyczajem), dlaczego herb guberni w herbach miast raz jest w lewej a raz w prawej pobocznic (tzw. kanton, narożnik, *frac-quartier*¹⁵).

Konstatowanie zacierania polskich tradycji, a jednocześnie wykorzystywania jej motywów w herbach miast Królestwa Polskiego, czyli widocznych elementów jakiegoś niezdefiniowanego programu i zaniechania wielkiej akcji, intryguje, dlatego stało się podstawą do powstania tego artykułu.

Rosyjskie próby „uporządkowania” heraldyki miejskiej Królestwa Polskiego

We wspomnianym artykule prof. S.K. Kuczyński zarysowuje dzieje tworzenia herbów guberni Królestwa Polskiego, a następnie także opisuje rosyjskie akcje zmierzające do opracowania i legalizacji (narzucenia) nowych herbów miast Królestwa Polskiego. Miały one być opracowane według jednolitych, z góry określonych zasad i stanowić element ideologii państwa.

Pierwszą akcją władze rosyjskie podjęły w latach 40. XIX w. W 1846 r., przy okazji opracowania i zatwierdzenia rysunków herbów istniejących wtedy pięciu guberni Królestwa Polskiego, postanowiono przedstawić monarsze także herby miast. Akcją objęto też miasta, których dawnych herbów nie znano. Prace przeprowadziła Heroldia Królestwa Polskiego przy współpracy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW). W wyniku tej inicjatywy powstał *Album herbów miast Królestwa Polskiego* zawierający 456 herbów¹⁶. Rysunki herbów oraz ich opisy namiestnik przesłał ministrowi sekretarzowi stanu 17 maja 1849 r. (starego stylu). Rysunki herbów guberni zostały „najwyżej zatwierdzone” 25 maja 1849 r., zaś rysunki herbów miast nie i zostały przekazane

¹² Ibidem, s. 203; por.: *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, red. S. Górzyński, Warszawa 2001.

¹³ Sygnatury 324–338 w inwentarzu nr 15, zespół nr 343. Poszyt dotyczący miast guberni siedleckiej nosi nr 337. Pominęty poszyt zawiera materiały i propozycje herbów dla miast tej guberni. Na początku znajduje się dokument z 1895 r. z pomysłami herbów miast powiatowych guberni siedleckiej, a na końcu jest wszyta teczka sprawy z lat 70. z projektami herbów według systemu Bernharda von Koehnego dla następujących miast: Siedlce, Włodawa, Łuków, Węgrów (z błędnym herbem w wolnym polu — guberni kieleckiej), Radzyń (także), Janów. Poszyt urywa się w sposób nienaturalny, co tłumaczy brak projektów dla Białej, Garwolina i Sokołowa — także miast powiatowych.

¹⁴ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne*, s. 208.

¹⁵ N.E. Malinowski, *Teoria heraldyki powszechnej*, Warszawa 1841, s. 61.

¹⁶ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne*, s. 203; M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960; M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej [w:] Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109–130. Podsumowanie oceny *Albumu* jak i prac nad nim zob.: H. Seroka, *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii” 2013, t. 12 (23), s. 133–146.

heroldmistrzowi przez zarządzającego Własną JCM Kancelarią ds. Królestwa Polskiego¹⁷. Zgodnie z najwyższym pozwoleniem z 23 czerwca 1856 r. (starego stylu) departament Heroldii powinien ponownie przeanalizować wszystkie gubernialne i inne miejscowe herby, a następnie przygotować projekty rysunków dla tych z nich, które z powodu nieprawidłowości, wymagały poprawienia lub zmiany. W rezultacie namiestnik wydał rozporządzenie polecające zgromadzenie przez KRSW i Komisję Rządową Sprawiedliwości (KRS) informacji o istniejących w Królestwie Polskim herbach miejskich, a także kopii przywilejów ich dotyczących, dawnych pieczęci i różnych dokumentów. Herbów, pieczęci, tłoków i odcisków tychże oraz przywilejów szukano w archiwach miast i archiwach akt dawnych działających przy trybunałach cywilnych. Zbierano także relacje starszych mieszkańców, zwłaszcza jeśli pełnili jakieś urzędy miejskie. Ostatecznie informacja o herbach już 10 guberni¹⁸ została przesłana heroldmistrzowi 28 lutego 1868 r. (starego stylu). Ukazem z 11 marca 1869 r. (starego stylu) zatwierdzono nowe herby dla wszystkich 10 guberni¹⁹.

Ponowne poszukiwania źródeł zarządził dyrektor główny prezydujący w KRSW, za pośrednictwem gubernatorów i naczelników powiatów. W dniu 3/15 października 1867 r. polecił dostarczyć do KRSW kopie: z przywilejów na herby, dawnych pieczęci i innych dokumentów odnoszących się do wszystkich miast posiadających herb²⁰. D.N. Nabokow²¹ przesłał 10 stycznia 1868 r. heroldmistrzowi 456 rysunków herbów miejskich Królestwa Polskiego, które miały posłużyć za materiał do opracowania herbów „zgodnie z zasadami heraldyki”. Uznał za konieczne uprzedzić, że wśród miast, których rysunki herbów przesłał, jest wiele takich, które zostaną zdegradowane do rangi wsi lub osad. Informacji na ten temat jednak nie nadsyłano i praca nad herbami nie została ukończona²². Materiały dotyczące herbów miast spływały z prowincji do Petersburga stopniowo w latach 1869–1876, a w miarę ich otrzymywania, projektowano nowe herby.

Teodor Berg przekonywał Heroldię, że zgromadzenie pieczęci i dokumentów to ogromna i często niemożliwa do wykonania praca i wątpliwe jest, czy doprowadzi do pożądanego celu — prawidłowego ułożenia herbów, ponieważ „w dawnej Polsce herby miast rzadko były ustanawiane przez królów, co najwyżej w dyplomach erekcyjnych całkiem rzadko wspomina się o tym, ale zwykle magistraty same wprowadzały na pieczęcie swoich miast różne symboliczne wyobrażenia, przy czym nie były przestrzegane zasady heraldyki, z którymi w tym czasie nie byli dostatecznie obznajomieni”. Na potwierdzenie tego wniosku podał przykład wysiłków warszawskiego magistratu miejskiego z 1847 r., który zarządził poszukiwania w celu ustalenia, jaki rzeczywiście herb ma Warszawa, od kiedy on istnieje i na jakiej podstawie miasto używa obecnie herbu Syrena. Po szczegółowej kwerendzie w warszawskim Archiwum Akt Dawnych okazało się, że na pieczęci tego miasta: „jak widać z oficjalnego dokumentu z 3 marca 1647 r. była wyobrażona kobieta,

¹⁷ W 1849 r. namiestnik Królestwa Polskiego wysłał do sekretarza stanu Królestwa Polskiego rysunki 456 herbów miast Królestwa, RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 326.

¹⁸ Reforma administracyjna Królestwa Polskiego wprowadziła 1 stycznia 1867 r. podział kraju na 10 guberni, zob.: „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, z 19 (31) grudnia 1866 r., art. 1; *Svod zakonov Rossiyskoy imperii*, wyd. n. 1899 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение управления губерний Царства Польского*, art. 1; zob. szerzej: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918)*, Lublin–Radzyń Podlaski 2006.

¹⁹ RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 326: *Дело по вопросу о городских гербах в губерниях Царства Польского*, k. 196–198.

²⁰ Ibidem.

²¹ Dmitrij Nikołajewicz Nabokow w tym czasie był naczelnikiem Własnej JCM Kancelarii ds. Królestwa Polskiego (przyp. aut.).

²² RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 326, k. 194.

zwrócona w lewą stronę z wydatną piersią i brzuchem, trzymająca w prawej dłoni miecz, a w lewej tarczę, od brzucha jej smok na dwóch łapach z długim ogonem kręcącym się do miecza, a wokoło napis *sigilla antique civitatis varsoviensis*". Berg konstatuje, że skoro rozpoznanie herbu byłej stolicy nastrocza tyle problemów, to wątpliwe, czy będą udane takie poszukiwania dla mniejszych prowincjonalnych miast i jeśli „samowolnie” wprowadzono Syrenę, to nie ma wątpliwości, że podobne samowolne akty były udziałem całkiem zwykłych innych miast, a szczególnie prywatnych, w których wiele zależało od właściciela i lokalnych starostów.

Czytając korespondencję w tej sprawie, można dojść do wniosku, że władze polityczne nie były zainteresowane ustaleniem historycznych herbów. Wręcz torpedowały całą akcję. Przy okazji projektowania herbów guberni ujawniły się preferencje władz. „Hrabia Berg uznaje za konieczne usunięcie z tych herbów niektórych symbolicznych wyobrażeń należących do dawnej historii Polski, ponieważ one nie tylko nie odpowiadają obecnemu politycznemu i cywilnemu ustrojowi Królestwa Polskiego, ale jeszcze podtrzymują w ludności tegoż szkodliwe dla niego marzenia o złotej polskiej republice i o zjednoczeniu Litwy z Polską. Przedkłada on, aby dla nowych herbów przyjąć ustanowioną dla herbów guberni Imperium formę tarczy ozdobioną koroną imperatorską, a zatem pod nią w górnej części tarczy, wedle przykładu niektórych guberni Imperium, umieścić wyobrażenie rosyjskiego dwugłowego orła pełnego lub jednej jego górnej połowy z wyobrażeniem w środku niego św. Jerzego Zwycięzcy, w niższej zaś części wyobrazić symboliczne znaki, stanowiące charakterystyczne osobliwości każdej guberni”²³.

Niezwykle interesujące jest w tym kontekście pismo Komitetu Urządzającego Królestwa Polskiego do Heroldii. Tłumaczono w nim, że herby miast są starsze niż dokumenty je potwierdzające, tzn. że nie można ich potwierdzić przywilejami królewskimi. Zalecano poszukiwania w Metryce Koronnej, gdzie „mogą znajdować się w ogóle dyplomy na herby królewskich miast, utworzonych w późniejszych czasach, począwszy od XV wieku, ale ilość takich miast była całkiem nieznaczną. Tak samo może zostać odnaleziona pewna ilość dyplomów, dana w tej epoce miastom duchowieństwa i osobom prywatnym. W ogóle to rzadko w takich dyplomach mówiło się o herbach, ponieważ albo prywatne miasta stosowały zazwyczaj pieczęć z herbem właściciela, ze zmianą którego zmieniał się i herb”. Sugerowano, że łatwiej skorzystać będzie z prac naukowych: „[...] z których ostatnia, pod tytułem *Dawna Polska*, wydana w Warszawie w 1843–1846 latach, w trzech tomach²⁴, zawiera w sobie wszystkie tego rodzaju herby, na ile można było zebrać o nich informacje”²⁵.

Ostatecznie w Petersburgu odnaleziono rysunki (projekty) 456 herbów miast Królestwa Polskiego z 1849 r., ale bez opisów, które wyjaśniałyby składające się na nie elementy oraz ich symbolikę. Jednak i tym razem nie doszło do ich zatwierdzenia czy dalszych prac. Powodem było już wtedy planowane odebranie praw miejskich (obrócenie we wsie i osady) bardzo wielu miastom Królestwa²⁶. Ponadto ciągle spierano się o generalne podejście do symboliki herbów. Namiestnik T. Berg: „kierował się opinią o konieczności, z powodów politycznych, wyeliminowania z herbów Królestwa Polskiego symbolicznych wyobrażeń należących do dawnej historii Polski”. Zasadniczo zgadzano się z namiestnikiem, zauważając jednak pewną sprzeczność w jego koncepcji: „umieszczenie w górze herbów tych guberni dwugłowego ruskiego orła tym samym przydałoby herbom guberni Królestwa Polskiego osobliwości i różnic od herbów guberni ruskich”. W opozycji do

²³ RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 324, k. 20, brudnopis, kopia z odniesienia hr. Berga, 30 września 1868 r.

²⁴ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. 1, Warszawa 1843; t. 2, cz. 1, Warszawa 1844; t. 2, cz. 2, Warszawa 1845; t. 3, Warszawa 1846.

²⁵ RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 326, k. 22–24v, 18 grudnia 1867 r.

²⁶ Ibidem, k. 27, Heroldmistrz do Rudolfa Iwanowicza Braunszejga, 16 stycznia 1868 r.

Berga występował Bernhard von Koehne²⁷, zarządzający Wydziałem Herbowym; „na wypadek gdyby uznane zostało za możliwe pozostawić dla herbów guberni Królestwa Polskiego poprzednie emblematy, lub przyswoić gubernialnym herbom rysunki gubernialnych herbów” zaprojektował on dla guberni Królestwa projekty herbów z zachowaniem historycznych danych²⁸. Sprawa znów nie została doprowadzona do końca.

W końcu XIX w., w latach 1892–1896, po raz trzeci powrócono do sprawy. M.in. gubernator płocki zauważył, że miasta położone w jego guberni używają herbów nieopublikowanych w monitorze pt. *Svod uzakonenij i rasporjażenij Pravitel'stva* (*Свод узаконений и распоряжений правительства*), jak zgodnie z prawem być powinno. W związku z tym prosił o wyjaśnienie, czy zatwierdzono herby miast Królestwa, w czym poparł go generał-gubernator warszawski Hurko²⁹. Departament Heroldii tłumaczył się, że nie został formalnie powiadomiony o tym, czym zakończyła się praca Komitetu ds. Likwidacji Miast w Królestwie i dlatego nie może przystąpić do zestawienia pozostałych miejskich herbów. Zareagował więc w sposób klasyczny dla biurokracji rosyjskiej, żądając opracowania i przysłania: 1. pełnego spisu wszystkich istniejących powiatowych miast Królestwa, 2. historyczno-statystycznych wiadomości o tych miastach oraz 3. wniosków miejscowych władz odnoszących się do tego, co właściwie należałoby wyrazić lub uwiecznić w herbie danego miasta³⁰. Taka odpowiedź ostatecznie zniechęciła rosyjskie władze Królestwa do dalszych działań, a jak widać Heroldia też nie była zainteresowana kontynuowaniem sprawy.

Ta trzecia „ankieta” przynosi nam najmniej cennych materiałów, ale paradoksalnie to właśnie mogło być po myśli władz. Skoro pamięć o dawnych herbach została zatarta, dawało to swobodę w projektowaniu herbów odpowiadających polityce imperium w tej zachodniej peryferii. Gubernator siedlecki Subbotkin np. odpowiedział, że nie ma żadnych materiałów na temat dawnych herbów miast i choć przesłał szkice historyczno-statystyczne, to proponował herby naawiające w większości do ówczesnych zajęć mieszkańców. Dwukrotnie odniósł się do historii. Raz, twierdząc że w Łukowie mieli siedzibę templariusze i dlatego w jego opinii odpowiedni byłby czerwony krzyż w polu złotym, a w drugim przypadku proponował: „Dla gubernialnego miasta Siedlec herb z wyobrażeniem w nim żołnierza opierającego się na szabli w czerwonym polu — na pamiątkę tego, że w tym mieście został sformowany w 1828 r. Grodzieński Pułk Huzarów, a następnie w 1831 r. mieszkał w tym mieście hr. Dybicz Zabajkalski i wydawał uniwersały i wreszcie, że wspomniane miasto z położenia swego uważa się za punkt strategiczny”³¹.

Obserwujemy więc proces trwający pół wieku. W tym czasie radykalnie zmieniły się strony dyskursu — władze Królestwa Polskiego, „organy eksperckie”³², decydenci polityczni. Jednak ten ostatni element usuwamy mimo wszystko zmienił swoje podejście w najmniejszym stopniu — za każdym razem projekty były odrzucane ze względu na nadmierne uwzględnianie miejscowych tradycji. Mam tu na myśli nie tylko osobę imperatora, ale namiestników i generał-gubernatorów

²⁷ Е.В. Пчелов, *Создатель герба Российской империи (Барон Б.В. Кёне: штрихи к портрету)*, „Геральдика сегодня”, tekst dostępny online: <<https://sovet.geraldika.ru/print/13143>>.

²⁸ RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 326, k. 30–30v, 6 lutego 1868 r.

²⁹ Ibidem, sygn. 326, k. 196–198, 5 maja 1892 r.

³⁰ Ibidem, k. 199–200.

³¹ Ibidem, sygn. 334, k. 2–4.

³² Heroldia Królestwa Polskiego została zlikwidowana ukazem z 24 maja (5 czerwca) 1861 r.; zob.: szerzej: *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy ze zbiorów РПАИ в Санкт Петербургу*, red. S. Górzyński, Warszawa 2001; *Heroldia Królestwa Polskiego 1836–1861. Inwentarz*, oprac. M. Osiecka, Warszawa 1999; *Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczyz, Warszawa 2000; *Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczyz, Warszawa 2018.

oraz ministrów. *Album herbów miast*, projekty Koehnego i propozycje gubernatorów z lat 90. układają się, być może przypadkiem, w logiczny ciąg — za każdym razem udział symboliki rodzimej maleje. Czy gdyby nie upadek imperium rosyjskiego, czwarta legitymacja herbów miast Królestwa przyniosłaby już tylko kozy, kłosa i dymiące kominy?! Narzuca się sugestia, że władze dążyły do całkowitego usunięcia historii z warstwy symbolicznej. Znajduje to też potwierdzenie w nazewnictwie administracyjnym nie tylko w Polsce (Kraj Nadwiślański zamiast Królestwa Polskiego czy gubernia siedlecka zamiast podlaskiej), ale i na innych terenach posiadających tradycję państwową, np. w Gruzji³³. Czy imperium rosyjskie dążyło do swoistej modernizacji polskiej kolonii, a ahistoryzm był jej naturalnym elementem?!

Reforma heraldyki terytorialnej w Cesarstwie Rosyjskim

Jakkolwiek odpowiedź na to pytanie wykracza poza ramy tego artykułu, to spojrzenie na próby opracowania herbów miast Królestwa Polskiego z punktu widzenia Petersburga wydaje się możliwe. Tym bardziej, że herby miast Cesarstwa Rosyjskiego mają swoją literaturę³⁴. Charakterystyczne jest traktowanie herbów miast jako „herbów terytorialnych”, a przez Pawła von Winklera — ziemskich. Dlatego genezę zainteresowania tą problematyką (heraldyką ziemską) wiązano z ukazaniem się pierwszego herbarza zawierającego herby carstw, księstw i ziem składających się na tytułaturę cara³⁵. Historię prób opracowania i legalizacji herbów miast Rosji oraz biorące w tym udział organy opisuje Nadieżda Sobolewa³⁶.

Tendencje do systematyzacji herbów w Rosji pojawiły się najpierw w heraldyce szlacheckiej. Zaczęto gromadzić, systematyzować i zbiorowo zatwierdzać herby zebrane w kolejne tomy, które stawały się źródłem prawa w tej materii. Co prawda, w odniesieniu do miast już w 1800 r. Paweł I polecił, by zamiast wydawania dla nich indywidualnych *gramot* Heroldia rozpoczęła prace nad herbarzem miast. Herbarz ten także miał być zatwierdzony przez imperatora jako obowiązujące prawo, a miasta miały otrzymywać potwierdzone wypisy. Jednak prace nad herbarzem i zatwierdzeniem herbów ziemskich i miejskich postępowały powoli i z przerwami z powodu braku wypracowanych reguł³⁷. Co ciekawe, inspiracją do odrodzenia, przede wszystkim heraldyki szlacheckiej, była Heroldia Królestwa Polskiego słynąca z precyzji technicznej³⁸.

Sobolewa zaczyna swój wywód od inicjatyw rosyjskiej Heroldii (od 1848 r. departamentu Heroldii Senatu Rządzącego). W latach 1839–1840 podjęła ona próbę zgromadzenia kopii używanych (*sic!*) herbów miast Cesarstwa Rosyjskiego, początkowo jedynie dla orientacji. Inicjatorem było Ministerstwo Sprawiedliwości. Do urzędów na prowincji rozesłano prośby o informacje

³³ A. Górak, *Ustrój administracji rosyjskiej na Kaukazie (1785–1844)* [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. K. Borkowski i P. Olszewski, Piotrków Trybunalski 2008, s. 87–115.

³⁴ M.in.: Ю.В. Арсеньев, *Геральдика*, Москва 1908; А.Б. Лакиер, *Русская геральдика*, кн. 1–2, Санкт-Петербург 1855, Москва 2006; В.К. Лукомский, *К вопросу о происхождении Смоленского герба*, „Труды МИАИ” 1946, т. 2; Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XV–XIX вв.*, Москва 1981.

³⁵ *Большая государева книга или Корень российских государей*, 1672; *Царский Титулярник*. В 2 т., под общей ред. Ю.М. Эскина. Москва 2007.

³⁶ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XV–XIX вв.*, Москва 1981.

³⁷ Ibidem, s. 126; zob.: też: L. Pudłowski [rec.], *Nadieżda Aleksandrowna Sobolewa, Rossijskaja gorodskaja i obastnaja geraldika XVIII–XIX ww.*, Moskwa 1981, „Archeion” 1984, т. 78, s. 362–367.

³⁸ Dwie części herbarza przygotowane przez Heroldię Królestwa Polskiego zostały zatwierdzone odpowiednio: 10 (22) października 1850 r. i 16 (28) stycznia 1851 r., zob.: *Гербовник дворянских родов царства Польского (Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego): [B 2-x ч.]*, Варшава 1853, ч. 1, с. III.

dotyczące herbów dawnych i używanych. Okazało się, że nie wszystkie miasta miały jakikolwiek herb, a wiele z nich używało herbów niezatwierdzonych. Heroldia żądała także od władz lokalnych przedstawienia propozycji herbów dla miast, które ich nie posiadały. Wówczas nie zamierzano jeszcze narzucać projektów herbów, a jedynie legalizować praktykę i propozycje napływające z prowincji. Ostatecznie, pomimo nacisków Ministerstwa Sprawiedliwości, herbarz nie został opracowany i dalej legalizowano odrębne herby, publikując je w monitorze *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoy imperii* (PSZRI), co równało się ich legalizacji. Jednak jeśli miasta używały herbu niezatwierdzonego, to także to tolerowano. Imperator potwierdził tę praktykę, nakazując przedstawiać do „najwyższego zatwierdzenia” herby używane, usankcjonowane przez obyczaj. Przy czym, co charakterystyczne również w odniesieniu do Królestwa, Heroldia nastawała na dostarczenie jej gotowych rysunków herbów, nawet jeśli miasto herbu nie miało. Dopiero gdy Senat powierzył sprawę Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, została ona przyspieszona i w 1853 r. ministerstwo to dostarczyło Senatowi rysunki herbów z opisami. Ankietę herbową minister spraw wewnętrznych rozesłał już w 1836 r.³⁹

Pierwsze elementy unifikacji odnotowujemy w 1851 r., gdy cesarz polecił, by na tarczach herbów miast gubernialnych kłaść zawsze koronę imperatorską, a na powiatowych — koronę miejską (*muralis*), jednakże minister spraw wewnętrznych naruszył tę zasadę, uznając że korona carska przysługuje także herbom znaczniejszych miast powiatowych⁴⁰.

Przełomowym momentem było powołanie w ramach departamentu Heroldii Wydziału Heraldycznego i mianowanie jego dyrektorem Bernharda Koehnego. Tym razem inicjatywa należała do ministra dworu, który polecił Koehnemu dokonać przeglądu wszystkich herbów terytorialnych, guberni i miast, a następnie opracować projekty dla tych, które są nieprawidłowo zbudowane, wymagają poprawek⁴¹. Przystępując do „przerabiania” herbów, Koehne chciał przede wszystkim doprowadzić do ich unifikacji w jeden system ozdabiania tarcz i jednolity system elementów ideologicznych, identyfikujących ich miejsce w hierarchii administracji państwowej. Kluczową rolę wyznaczył koronom, dla których opracował system rangowy. Wszystkie zewnętrzne ozdoby herbu miały mieć charakter identyfikacyjny: wstęgi, liście, kłosy, młotki itd.

Koehne, przystępując do pracy, oparł się nie tylko na poznanych w Prusach zasadach heraldyki, lecz również inspirował się w wielu wypadkach już zastanymi rosyjskimi zwyczajami heraldycznymi. Zauważoną manierę poziomego podziału tarczy z herbem guberni w górnej części uznał za błędną, ponieważ tym samym główny herb (herb miasta) znajdował się w części dolnej. Zmodyfikował ją, powołując się na zasady heraldyki, polecił herb guberni umieszczać w tzw. wolnej części, w lewym heraldycznym kącie, a jeśli był on zajęty przez ważną część godła, to w prawym. Taki system wymuszał zmianę herbu przy zmianie granic guberni. Opracowane przez Koehnego zasady budowy herbów guberni, obwodów, miast i osad zostały zatwierdzone już 7/15 maja i 4/16 lipca 1857 r., a opublikowane we wrześniu, choć stanowisko zarządzającego wydziałem herbowym objął dopiero 11 grudnia 1857 r., a jeszcze później, bo 22 sierpnia 1858 r. oficjalnie powierzono mu przegląd wszystkich herbów ziemskich Imperium Rosyjskiego. Całość instrukcji publikujemy poniżej.

³⁹ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XV–XIX вв.*, Москва 1981, с. 126–129.

⁴⁰ Ibidem, s. 133.

⁴¹ Ibidem, s. 135.

Opis najwyżej zatwierdzonych ozdób herbów guberni, obwodów, miast wydzielonych⁴², miast i osad⁴³.

[Źródło: *Санктпетербургския сенатския ведомости*, № 73, 10 сентября 1857 года, вторник, с. 719–721; por.: ПСЗРИ II, т. XXXII (1857), № 32037; tłumaczenie Artur Górak]

A. Korony:

1. Imperatorska korona dla herbów guberni.
2. Dawna carska korona dla herbów powiatów, obwodów i miast wydzielonych.
3. Imperatorska korona dla herbów stolic.
4. Carska czapka w postaci korony Monomacha dla starożytnych ruskich miast, byłych siedzib panujących wielkich książąt, na przykład: Kijów, Nowogród, Twer i pozostałe⁴⁴.
Kazańska korona dla herbu miasta Kazania, astrachańska — dla herbu miasta Astrachania, gruzińska — dla herbu miasta Tyflis⁴⁵.
5. a. Złota murowana korona z pięcioma blankami dla herbów miast gubernialnych posiadających ponad 50 tys. mieszkańców, np. Odessa, Ryga, Saratów, Wilno i pozostałe.
b. Złota korona *muralis* o pięciu blankach, zwieńczona orłem imperatorskim, dla miast gubernialnych, z 50 tys. i więcej mieszkańców, które jednocześnie są twierdzami⁴⁶.
6. a. Złota korona murowana z trzema blankami dla pozostałych miast gubernialnych, i
b. Taka sama korona, z imperatorskim orłem, dla miast gubernialnych, posiadających mniej niż 50 tys. mieszkańców, które są jednocześnie twierdzami.
7. a. Srebrna *corona muralis* o trzech blankach, dla miast powiatowych, i
b. Taka sama korona, z imperatorskim orłem, dla miast powiatowych, które jednocześnie są twierdzami.
8. a. Czerwona *corona muralis* o trzech blankach dla nieurzędowych⁴⁷ miast.
b. Taka sama korona, z imperatorskim orłem, dla twierdz, które nie są ani miastami gubernialnymi, ani powiatowymi.
9. Czerwona *corona muralis* o dwóch blankach dla znacznych osad.
10. Polska korona⁴⁸ (imperatorowej Anny Iwanowny) dla guberni i dla stolicy Królestwa Polskiego.
11. Finlandzka wielkoksiążęca korona dla guberni i dla stolicy Wielkiego Księstwa Finlandzkiego.

⁴² Oryg. *Градоначальств* — specjalna kategoria miast wydzielonych z guberni lub obwodu ze względu na ich specjalne znaczenie lub strategiczne położenie i podlegających bezpośrednio ministrowi spraw wewnętrznych, do 1914 r. było ich dziewięć, zob.: Н.М. Корнева, *Градоначальство* [hasło w:] *Большая российская энциклопедия*, tekst dostępny *online*: <https://bigenc.ru/domestic_history/text/3816481> [dostęp: 14 lipca 2019].

⁴³ Zakomunikowane Ministerstwu Sprawiedliwości przez p. generała-adiutanta hrabiego Adlerberga, zaszczycone najwyższym zatwierdzeniem 7 maja i 4/16 lipca 1857 r. wspomniane projekty, z opisaniem ich, p. zarządzający Ministerstwem Sprawiedliwości przedstawił Senatowi Rządzącemu.

⁴⁴ Jarosławł, Rjazań, Władimir, Czernihów, Smoleńsk.

⁴⁵ Obecnie Tbilisi.

⁴⁶ Dyneburg, Kronsztad, Sewastopol.

⁴⁷ Oryg. *Защитных* — dosłownie nieetatowych, niebędących stolicą administracyjną, siedzibą władz administracyjnych.

⁴⁸ Korona sporządzona na koronację carycy Anny w 1730 r. Potem przerabiana. Użyta do koronacji Mikołaja I na króla Polski w 1829 r. w Warszawie i wyobrażona w herbie Królestwa. Z tego powodu zwana koroną polską.

B. Ozdoby wokół tarcz:

1. Dębowe liście, ze wstęgą andrzejewską, dla guberni.
2. Dębowe liście, z aleksandrowską wstęgą, dla obwodów i miast wydzielonych (*gradonachal'stv*).
3. Andrzejewska wstęga⁴⁹, z dwoma imperatorskimi berłami, dla stolic i miast zwyczajowego pobytu ich imperatorskich mości, Peterhofu, Carskiego Sioła i Gatczyny.
4. Aleksandrowska wstęga⁵⁰, z dwoma złotymi młotkami, dla miast przemysłowych.
5. Aleksandrowska wstęga, z dwoma złotymi kłosami, dla miast, wyróżniających się rolnictwem i handlem zbożem.
6. Aleksandrowska wstęga, z dwoma złotymi kotwicami, dla miast nadmorskich.
7. Aleksandrowska wstęga, z dwoma złotymi winoroślami dla miast, zajmujących się winiarstwem.
8. Aleksandrowska wstęga, z dwoma srebrnymi kilofami, dla miast, zajmujących się górnictwem.
9. Aleksandrowska wstęga, z dwoma sztandarami, ozdobionymi imperatorskim orłem, dla twierdz.
10. Georgijewska wstęga⁵¹, z dwoma sztandarami, stojącymi pionowo i ozdobionymi cyfrą [monarszą] tego imperatora, w czasie panowania którego miało miejsce oblężenie twierdz, które wyróżniły się w obliczu nieprzyjaciela.

C. Użycie herbu gubernialnego w herbach miast, oprócz gubernialnych

Herb gubernialny w herbie miejskim powinien zajmować wolną część wprawo [heraldyczną prawą] (*franc-quartier*) lub, jeśli ona jest zajęta przez inną figurę, należącą do herbu miejskiego, to w wolnej części w lewo [heraldyczną lewą].

Patrz załączony herb miasta Szliselburga, z herbem guberni petersburskiej w wolnej części wprawo.

Jeśli przy tworzeniu nowych guberni herb tego czy innego miasta zaliczony zostanie do innej guberni, to także zmienia się herb guberni w wolnej części herbu miejskiego.

Dla zilustrowania systemu koron publikujemy poniżej wizerunki kilku z nich. Szczególnie należy zwrócić uwagę na różnice między kononą imperatorską (il. 1, ostatnia z prawej) a koroną Anny Iwanowny (il. 2)

Po zatwierdzeniu powyższej instrukcji heraldycznej Wydział Heraldyczny przystąpił do projektowania herbów. Pierwsze 34 poprawione herby guberni i miast (gubernialnych, powiatowych i pozaetatowych) Senat przyjął od razu i polecił Wydziałowi Herbowemu zaprojektować herby dla pozostałych miast, co oznaczało przeprojektowanie terytorialnej heraldyki Imperium Rosyjskiego według zasad kodeksu heraldycznego Koehnego. Wydział Herbowy już w 1858 r. przedstawił heroldmistrzowi przeprojektowane 56 herbów guberni i 13 herbów obwodów i ziem. W rzeczywistości Koehne dążył do przywrócenia historycznych godeł i precyzował (według znanych sobie zachodnich wzorców) ich blazonowanie. Najlepiej o tym świadczy fakt, że przystępując do reformy heraldyki miejskiej, rozesłał prośby o wskazówki dotyczące symboli historycznych. Koehne stale podkreślał, tak jak w 1867 r., że: „Przy przeglądzie herbów dla miast Królestwa Polskiego, konieczne trzeba brać pod uwagę herby, które wspomniane miasta dotychczas używały, z opisaniem ich i informacjami historycznymi [...]”⁵². Dotychczas zatwierdzone herby Koehne przejrzał i poprawił pod kątem blazonowania i poprawności układu godła. Same godła zmieniał bardzo rzadko, uzasadniając takie zmiany nieheraldycznością danego symbolu. Postponował np. róg obfitości (Nowa Ładoga, Charków)⁵³.

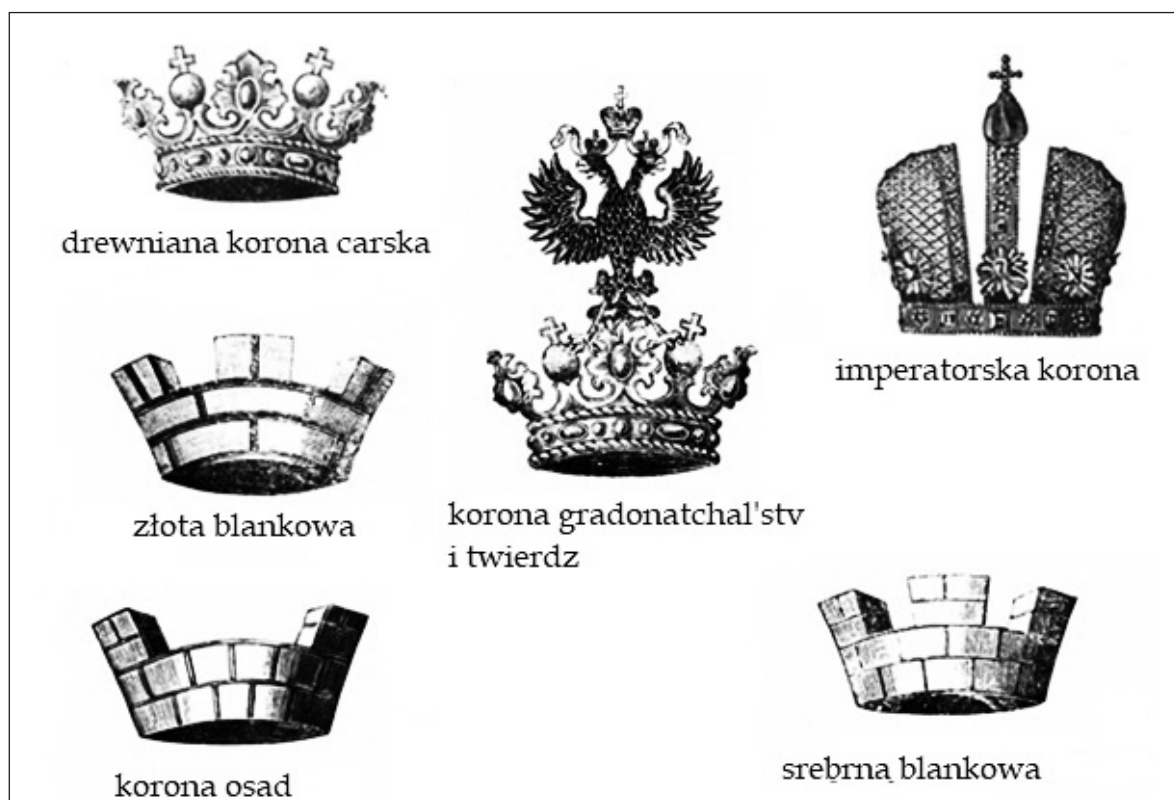
⁴⁹ Wstęga orderu *Andrieja Pierwozwannogo* (Apostoła Andrzeja Pierwszego Powołania), jedwabna, niebieska, błękitna (przyp. aut.). O rosyjskich orderach i wstęgach orderowych zob.: A. Górak, *System orderów Imperium Rosyjskiego i obcych w karierach gubernatorów guberni Królestwa Polskiego* [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska, Warszawa 2016, s. 171–181.

⁵⁰ Wstęga orderu św. Aleksandra Newskiego, morowana (deseń *moiré*), czerwona (przyp. aut.).

⁵¹ Wstęga orderu św. Jerzego (Georgija), w czarne i żółte paski (przyp. aut.).

⁵² RGIA, zesp. 1343, inw. 15, sygn. 324, k. 7, B. Koehne do heroldmistrza F. Sztakelberga, 6 listopada 1867 r.

⁵³ H.A. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XV–XIX вв.*, Москва 1981, s. 136–138.

1. Korony rangowe dla herbów miejskich według systemu Koehnego

(źródło: П.П. фон Винклер, *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи, внесенные в Полное Собрание законов с 1649 по 1900 год*, Санкт-Петербург 1900, s. 41, 43)

Koehne opracował tylko projekty herbów miast gubernialnych i powiatowych Królestwa Polskiego. Być może ze względu na zapowiadany i trwający proces odbierania praw miejskich. Projekty te zachowały się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (RGIA), pogrupowane w posyty odpowiadające guberniom.

Jego plany obejmujące całą Rosję także nie zostały zrealizowane do końca. Ciągłe powracano do kwestii herbów guberni i obwodów, np. ukazem z 5 lipca 1878 r. Senat zatwierdził 46 herbów guberni i obwodów⁵⁴. Ostatecznie, pod wpływem krytyki i narastających intryg, Koehne ustąpił ze stanowiska i wyjechał z Rosji. Pomimo tego zatwierdzane później herby miast odpowiadają w większości opracowanym przez niego zasadom⁵⁵.

Praktycznie od lat 50. XIX w. krytykowano w Rosji działalność Koehnego (zarówno w dziedzinie reformy herbów państwa, jak i heraldyki terytorialnej) za podporządkowanie miejscowych obyczajów zasadom heraldyki zachodnioeuropejskiej; nazywano ją: antyrosyjską, wulgarnie okcydentalną, „pruską”, a jego samego uznawano za niemieckiego szpiega. Zasady wprowadzone przez Koehnego rzeczywiście odpowiadają ówczesnym nurtom obecnym w heraldyce zachodniej,

⁵⁴ PSZRI II, t. 53, 1878, cz. 2, № 58 684; opublikowano je potem w postaci herbarza: *Гербы губерний и областей Российской империи*, Санкт-Петербург 1880.

⁵⁵ PSZRI III, t. 6, 1886, дополнение к т. 3, 1883, № 1439a, herb Moskwy i 17 herbów miast i osad guberni moskiewskiej. Rosyjski podręcznik nauk pomocniczych historii wprawdzie podaje, że system zewnętrznych elementów herbów został zniesiony w 1889 r. (Г.А. Леонтьева, П.А. Шорин, В.Б. Кобрин, *Вспомогательные исторические дисциплины*, Москва 2015, s. 238) Jednak herby zatwierdzane potem także je zawierają.

2. Korona Anny Iwanowny z 1730 r. (źródło: *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I: в 6 отд. и доп. к отд. III*, репринтное издание 1849–1853 гг., Санкт-Петербург 2006)

ale raczej nie „pruskiej”. Szczególnie reforma herbów miast i prowincji wprowadzała unifikację i elementy rangowe na wzór napoleoński⁵⁶. Wskazuje na to system koron murowanych, wieńców i wstęg, a także wykorzystanie *franc-quartier* (kantonu) dla oznaczenia statusu miasta. Dodajmy statusu zależnego od siedziby władz administracyjnych. Trzeba jednak podkreślić, że te elementy (wykorzystanie kantonu, zewnętrzne elementy herbu jak wieńce, korony) oraz ogólnie stylistyka napoleońska zostały zapożyczone do heraldyki miejskiej wielu krajów. Z punktu widzenia polskiej tradycji Koehne przede wszystkim „usankcjonował biurokratyczne pojmowanie miasta i prowincji, nie jako indywiduum czy tym bardziej korporacji, ale jako elementu ustroju administracyjnego”⁵⁷.

W tym czasie w Rosji zauważa się występowanie konkurencyjnych nurtów w heraldyce. Paradoksalnie, podobnie jak w Polsce, walczono z obcymi wpływami. Ogólnie konstatuje się, że romantyczny zwrot ku przeszłości nie wpłynął na Heroldię, za to znalazł swoje uznanie w działalności Akademii Nauk. Sztandarowym dziełem tego nurtu (poszukiwania korzeni ruskich herbów w źródłach) jest praca A. Lakeria⁵⁸. Autor ten traktował herby jako zjawisko zachodnioeuropejskie, ale poszukiwał jego analogii w równoległych przykładach ze średniowiecza Rusi. Co prawda bez szczególnych sukcesów, ale wywołał dyskusję i znalazł naśladowców. Drugim, bardzo ważnym, czynnikiem wpływającym na herby terytorialne była centralistyczna i rusyfikacyjna polityka państwa. Koehne stał zaś na pozycji formalnego purytanizmu, dogmatycznego przywiązania do teorii heraldycznej, i choć starał się wykorzystywać miejscowe zabytki heraldyczne, to zachodnia stylizacja współczesnym mu przedstawicielom rosyjskiej elity naukowej i biurokratycznej przesłaniała te wysiłki. W rezultacie elity te uznały jego styl za obcy, zaś cudzoziemcy za rosyjski.

⁵⁶ P.P. Bajer, *Stylizacja heraldyczna czasów napoleońskich. Herby Polaków wyróżnionych przez Napoleona*, tekst dostępny online: <http://web.archive.org/web/20090619103646/http://www.szlachta.org/Bajer_Napoleon.htm> [dostęp: 12 lipca 2019].

⁵⁷ М. Медведев, *Роль профессиональных концепций в формировании российской геральдики*, „Геральдика сегодня”, tekst dostępny online: <<https://sovet.geraldika.ru/print/4669>> [dostęp: 3 października 2003].

⁵⁸ А. Лакиер, *Русская геральдика*, Санкт-Петербург 1855.

Polska percepcja projektów Koehnego jest dla niego krzywdząca. Z akt Heroldii wyłaniają się jego zmagania z dygnitarzami odpowiedzialnymi za polityczny nadzór nad Królestwem Polskim. Wydaje się, że to ingerencje władz torpedowały próby legalizacji herbów ze względu na ich „polski” charakter.

W końcu wieku dorobek rosyjskiej urzędowej heraldyki terytorialnej (herby guberni i miast) zebrał Paweł von Winkler, zasadniczo publikując tylko herby zatwierdzone. Bezpośrednią kontynuacją pracy Winklera⁵⁹, wydanej w 1900 r., jest dzieło Kudina i Ciechanowicza opublikowane w roku 2000⁶⁰. Autorzy zebrali i usystematyzowali 195 herbów miast i obwodów, z których część został wniesiona do PSZRI w latach 1900–1917. Jednak w tym wydaniu znalazły się też herby, które nie weszły do pracy von Winklera z różnych przyczyn, m.in. niezatwierdzone projekty herbów i herby miast Królestwa Polskiego⁶¹. U Kudina i Ciechanowicza znajdujemy 86 herbów miast Królestwa Polskiego⁶². Bez wątplenia są to projekty herbów miast gubernialnych i powiatowych Królestwa Polskiego autorstwa Bernharda von Koehnego.

Bernhard Carl von Koehne (Борис Васильевич Кёне)

Kim był człowiek, który przeprowadził jedyną w swoim rodzaju unifikację herbów terytorialnych Rosji? Bernhard Carl von Koehne urodził się 16 lipca 1817 r. w Berlinie jako syn berlińskiego Żyda-przechrzty, ewangelika reformowanego, archiwisty. Po ukończeniu gimnazjum Koehne studiuje od 1837 r. na uniwersytetach w Berlinie i Lipsku. W 1840 r., w Berlinie, otrzymał stopień naukowy doktora. Pracował wówczas jako nieetatowy wykładowca numizmatyki i heraldyki (*Privatdozent*) na Uniwersytecie w Berlinie, od roku 1844 do 1845. W 1841 r. założył czasopismo poświęcone numizmatyce, sfragistyce i heraldyce. W 1843 r. został współzałożycielem Towarzystwa Numizmatycznego w Berlinie. Od 1856 r. był współpracownikiem „Neuer Siebmacher”. W 1845 r. Koehne przenosi się do Sankt Petersburga i znajduje zatrudnienie w Ermitażu, jako pomocnik dyrektora pierwszego oddziału (numizmatycznego). Założył także katalog kolekcji obrazów Ermitażu. 2 kwietnia 1850 r. przenosi się do drugiego oddziału (galeria obrazów). Jednocześnie podejmował wysiłki, by zaistnieć na polu heraldyki, które zapewniły mu posadę w departamencie Heroldii Senatu Rządzącego. W 1857 r. został dyrektorem Departamentu Heraldycznego Senatu Rządzącego Imperium Rosyjskiego, zachowując etat w Ermitażu. Założył i aktywnie działał w Towarzystwie Archeologiczno-Numizmatycznym. Za prace o heraldyce rosyjskiej został nobilitowany, a następnie — na podstawie dokumentu wystawionego 12/24 maja 1862 r. przez księżną panującą księstwa Reuss — uhonorowany wraz z potomstwem tytułem barona księstwa reńskiego. W dniu 15 października 1862 r.⁶³ Aleksander II wydał najwyższe pozwolenie na przyjęcie tego tytułu i używanie go w Rosji. Wśród największych sukcesów Koehnego należy wymienić zatwierdzenie jego projektów herbów i pieczęci państwowych, czarno-żółto-białej flagi oraz herbów rodziny panującej. Jego prace nad „uporządkowaniem” heraldyki

⁵⁹ П.П. Фон Винклер, *Гербы городов, губерний, областей и посадов, внесенные в Полное собрание законов Российской империи за 1649–1900 годы*, Санкт-Петербург 1900.

⁶⁰ *Гербы городов и областей Российской империи, 1900–1917*, сост. А.В. Кудин, А.Л. Цеханович, Москва 2000, 160 с., ил.

⁶¹ Ibidem, s. 32.

⁶² Ibidem, s. 37–135.

⁶³ *Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи*, ч. 12, утв. 1882, tekst dostępny online: <gerbovnik.ru>, s. 40.

3. Projekt herbu Urzędowa, autorstwa B. Koehnego
(źródło: RGIA, zespół nr 1343, inw. 14,
sygn. 332, k. 41)

4. Herb bułgarski z herbu rosyjskich
ziem północno-wschodnich
(źródło: PSZRI II, t. 32, 1857, cz. 2, № 31 720)

rosyjskiej zgodnie z zasadami heraldyki europejskiej były bardzo szeroko zakrojone. Objęły też heraldykę szlachecką. Pomimo ostrych sporów naukowych, które zrażały do niego wiele autorytetów, został mianowany w 1868 r. radcą naukowym Ermitażu. Opracował znaczną część cennych zbiorów tej instytucji, zwłaszcza dotyczących monet starożytnych i niemieckiego średniowiecza. Opublikował pracę na temat starożytnej numizmatyki Pontu, Bosforu i Krymu⁶⁴.

Pod koniec lat 70. XIX w. nastąpił w Rosji zwrot antyniemiecki, a ideologia państwowa stała się bardziej nacjonalistyczna. Koehne padł ofiarą tych nastrojów. W czerwcu 1883 r. usunięto go z Komisji Koronacyjnej, a w kwietniu 1885 r. urlopowano. Wyjechał do Niemiec, gdzie zmarł 17 lutego 1886 r. w Wurzburgu⁶⁵. Współcześni bardzo krytycznie oceniali jego prace, co odżyło ze zdwojoną siłą na początku XX w. Jego zasługi dla wprowadzenia heraldyki rosyjskiej do europejskiej kultury heraldycznej są bardziej doceniane dopiero dziś⁶⁶.

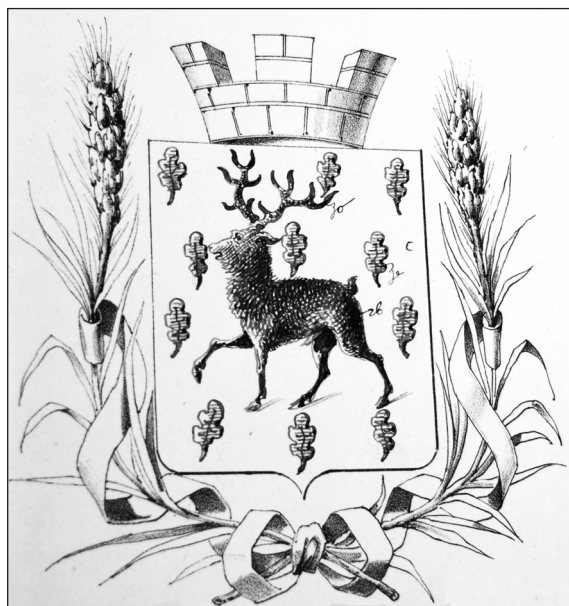
Przykłady opracowanych herbów

Koehne miał wolną rękę w projektowaniu herbów terytorialnych w tzw. guberniach wewnętrznych, jednak w odniesieniu do terenu Królestwa Polskiego na jego pracę próbowały wpływać tzw. czynniki polityczne, a jeśli ten wpływ nie odnosił skutku, to projekty utracano, nie

⁶⁴ *Русский Биографический словарь*, t. 8, Санкт-Петербург 1897, s. 614–615; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Биографии*, t. 5, Москва 1994, s. 768; E.V. Пчелов, *Создатель герба*; idem, *Российский государственный герб. Композиция, стилистика и семантика в историческом аспекте*, Москва 2005, s. 80–86, tekst dostępny online: <<http://ogerbah.ru/heraldry-science/papers/482-koehne>>.

⁶⁵ E.V. Пчелов, *Российский государственный герб*, s. 80–86.

⁶⁶ С.М. Прокопьев, Д. Фахрутдинова, *Барон Кёне и его геральдические реформы*, «Вестник МГУП» 2016, № 2, s. 47–51.

5. Herb guberni siedleckiej i niezatwierdzony projekt
(źródło: RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 325, k. 148 i 150)

dopuszczano do ich zatwierdzenia. Niżej przedstawimy dwa przykłady ilustrujące charakterystyczne tendencje w projektowaniu herbów miast Królestwa Polskiego.

Niewielką, ale istotną przemianę miał przejść herb Urzędowa, co można zauważyć w raporcie Koehnego do zwierzchnika: „W następstwie polecenia pana heroldmistrza z 18 stycznia 1868 r. za nr 43 przy którym zostały przesłane herby guberni i miast Królestwa Polskiego, i z 22 sierpnia 1858 r. za nr 3073, o przeglądzie miejskich i lokalnych herbów, Wydział Heraldyczny przystąpił do rozpatrzenia herbu powiatowego miasta Urzędowa wyrażającego co następuje: »W zielonym polu, biały paschalny baranek, ze złotymi rogami, idący w prawą stronę i trzymający czerwoną chorągiew z wizerunkiem krzyża«. Ponieważ ten herb jest identyczny z herbem bułgarskim [zob. il. 4], to ja zalecam zmienić go, umieszczając złotego baranka w czarnym polu”⁶⁷.

Przy okazji warto zwrócić uwagę na położenie herbu guberni w lewym kantonie, gdy z reguły miał być w prawym. Chorągiew jest tak narysowana, że kanton w prawym górnym rogu kolidowałby z nią. Przy czym rysunek chorągwi równie dobrze można było wykonać inaczej. Podobnie, w wielu projektach nie znajdujemy uzasadnienia dla lewego lub prawego umieszczenia kantonu. Nierzadko zdarzają się też pomyłki i w kantonie jest herb nie tej guberni, do której należało miasto.

Opis projektu herbu powiatowego miasta Urzędowa z 3 marca 1870 r.: „Na czarnej tarczy złoty z czerwonymi oczami i językiem baranek, dzierżący czerwoną ze złotym krzyżem chorągiew, na złotym drzewcu, zwieńczonym takimż krzyżem. W wolnej części herb guberni lubelskiej. Tarcza zwieńczona srebrną murowaną o trzech blankach koroną i otoczona dwoma złotymi kłosami połączonymi wstęgą aleksandrowską”⁶⁸. Na status powiatowy wskazuje nie tylko kanton, ale i korona. Kłosa zaś charakteryzują rolniczy, i ewentualnie związany z handlem zbożem, charakter miasta.

Z jednej strony Koehne bez wątplenia uznał tradycję i chciał ją zachować, jednak zmianę barwy baranka paschalnego, symbolizującego Chrystusa, na złotą uzasadnia okolicznościami

⁶⁷ RGIA, zespół nr 1343, inw. 14, sygn. 332, Notatka o herbie powiatowego miasta Urzędowa, Wydział Herbowy, 3 marca 1870 r., S-Petersburg, k. 39.

⁶⁸ Ibidem, inw. 15, sygn. 332, k. 40.

rosyjskimi. Wspomniany herb bułgarski to oczywiście nie herb Bułgarii, lecz element wspólnego, pięciopółowego, herbu ziem północno-wschodnich Rosji, stanowiącego część wielkiego herbu państwa zatwierdzonego w 1857 r., gdzie w drugiej części, na pamiątkę włączenia Wielkiego Bułgaru do Państwa Moskiewskiego, widniał w zielonym polu srebrny kroczący baranek z czerwoną chorągwią, na której krzyż także srebrny, a drzewce złote⁶⁹.

Drugim przykładem będzie herb miasta Siedlce. Koehne następująco opisał ten projekt (il. 5): „W srebrnej tarczy, usianej zielonymi dębowymi liśćmi, krocząca czerwona sarna ze złotymi oczami, językiem, rogami i kopytami. Tarcza zwieńczona złotą koroną murowaną z trzema blankami i otoczona dwoma złotymi kłosami połączonymi aleksandrowską wstęgą”⁷⁰. Jest to więc powtórzenie zatwierdzonego herbu guberni siedleckiej z dodaniem rangowej (gubernialnej) korony i wstęgi łączącej kłosy. Przy czym należy podkreślić, że na obu widnieje sarna, a nie jeleni⁷¹.

Tu warto wspomnieć, że przy projektowaniu herbów guberni Królestwa Polskiego Koehne zawsze proponował trzy warianty. Pierwszy, będący ukłonem w stronę organów politycznych, z godłem państwa w górnym polu tarczy zajmującej jedną trzecią wysokości. Drugi, zazwyczaj ahistoryczny, odnoszący się np. do cech przyrodniczych i trzeci — do stolicy guberni. Właśnie ten trzeci projekt herbu guberni siedleckiej warto tu wspomnieć ze względu na jego odniesienie do miasta. Otóż opis tego projektu brzmiał następująco: „W lazurowej tarczy, srebrna cztero-różna baszta, ze złotym dachem, ozdobionym pięcioma srebrnymi okrągłymi małymi basztami, z których środkowa posiada flugarkę”⁷². Nie znamy żadnych źródeł ikonograficznych, także odnoszących się do architektury Siedlec, które mogłyby uzasadniać ten projekt. Pozostaje konstatować, że było to luźne odniesienie do architektury miejskiej.

Herby te można uznać za ahistoryczne, zacierające polskie tradycje. Na bardzo ciekawą tenencję wskazuje jeszcze jeden pomysł na herb Siedlec. Otóż przy okazji trzeciej ankiety, w 1895 r., siedlecki gubernator Subbotkin proponował: „Dla gubernialnego miasta Siedlec herb z wyobrażeniem w nim żołnierza opierającego się na szabli na czerwonym polu — na pamiątkę tego, że w tym mieście został sformowany w 1828 r. Grodzieński Pułk Huzarów, a następnie w 1831 r. mieszkał w tym mieście hr. Dybicz Zabajkalski i wydawał uniwersały i wreszcie, że wspomniane miasto z położenia swego uważa się za punkt strategiczny”⁷³. Znowu mamy więc odniesienia do historii, ale już tylko tej rosyjskiej.

Wnioski

Założenia systemu heraldycznego Bernharda von Koehnego bazowały na jego wiedzy o heraldyce zachodnioeuropejskiej. W tym czasie dominowały centralistyczne i polityczne nurty heraldyki państwowej i aktualizacji symboliki miejskiej. W wielu państwach przyjęto też hierarchiczny system napoleoński. Pomimo tendencji imperialnych (zacieranie rodzimej historii) i rusyfikacyjnych (wprowadzanie symboliki rosyjskiej) Koehne starał się gromadzić podstawę źródłową, aby opracowywać projekty odpowiadające tradycji heraldycznej i historii miast Królestwa. Klasyfikacja przeprowadzona przez Pczelowa pokazuje, że większość herbów zatwierdzonych dla miast rosyjskich, w okresie kierowania wydziałem przez Koehnego, odnosiła się do historii, a nie do

⁶⁹ PSZRI II, t. 1857, № 31 720.

⁷⁰ RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 325, k. 108.

⁷¹ Por. S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 245.

⁷² RGIA, zespół nr 1343, inw. 15, sygn. 325, k. 150.

⁷³ Ibidem, sygn. 337, k. 2v.

zajęć mieszkańców, przyrody lub nazwy miasta⁷⁴. Wyraźnie widać jego zmagania z naciskami władz politycznych, które dążyły do zatarcia śladów polskiej historii miast albo do wprowadzenia symboliki odnoszącej się do akcentów rosyjskich.

Aczkolwiek Koehne starał się jedynie uporządkować heraldykę rosyjską zgodnie z zasadami europejskimi, ale bazując na symbolach lub herbach rodzimych, to elity rosyjskie odbierały to jako sprusaczenie. Z drugiej strony, także w opiniach polskich jego próby zachowania śladów historii, widoczne w projektach, nie spotkały się z uznaniem. Przesłoniła je dominująca (w herbach guberni) ahistoryczność. Tak więc paradoksalnie jego stylizacja godeł i elementy zewnętrzne herbów postrzegane są w polskiej historiografii jako elementy heraldyki rosyjskiej, a w Rosji — pruskiej, a ogólniej — zachodnioeuropejskiej.

Bibliografia załącznikowa

- Adamczewski M., *Heraldyka miast wielkopolskich do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 2000; *Herby i pieczęcie miasta Szadek*, „Biuletyn Szadkowski”, t. 3, s. 7–34; *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109–130; *Znak miejski Zduńskiej Woli*, „Biuletyn Szadkowski” 2014, t. 14, s. 59–74.
- Antoniewicz M., *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984.
- Bajer P.P., *Stylizacja heraldyczna czasów napoleońskich. Herby Polaków wyróżnionych przez Napoleona*, tekst dostępny online: <http://web.archive.org/web/20090619103646/http://www.szlachta.org/Bajer_Napoleon.htm> [dostęp: 12 lipca 2019].
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. 1, Warszawa 1843; t. 2, cz. 1, Warszawa 1844; t. 2, cz. 2, Warszawa 1845; t. 3, Warszawa 1846.
- Górak A., *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918)*, Lublin–Radzyń Podlaski 2006; *System orderów Imperium Rosyjskiego i obcych w karierach gubernatorów guberni Królestwa Polskiego* [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska, Warszawa 2016, s. 171–181; *Ustrój administracji rosyjskiej na Kaukazie (1785–1844)* [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. K. Borkowski i P. Olszewski, Piotrków Trybunalski 2008, s. 87–115.
- Gumowski M., *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 256–294; *Herby miast polskich*, Warszawa 1960; *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938; *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959.
- Heroldia Królestwa Polskiego 1836–1861. Inwentarz*, oprac. M. Osiecka, Warszawa 1999.
- Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, red. S. Górzyński, Warszawa 2001.
- Kallas M., *Samorząd miejski w dobie porozbiorowej* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 30–49.
- Kuczyński S.K., *Herb Warszawy*, Warszawa 1977; *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym* [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 9–29; *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, t. 66, s. 191–213; *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści i funkcje*, Warszawa 1993.
- Malinowski N.E., *Teoria heraldyki powszechnej*, Warszawa 1841.
- Olejniki T., *Pieczęcie i herby miast ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971.
- Plewako A., Wanag J., *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994.

⁷⁴ E.B. Пчелов, *Городская геральдика дореволюционной России: основные тенденции исторического развития*, „Вестник РГГУ” 2018, № 4 (37), (серия: „История. Филология. Культурология. Востоковедение”), s. 115.

- Pudłowski L. [rec.], *Nadziezda Aleksandrowna Sobolewa, Rossijskaja gorodskaja i obastnaja gieraldika XVIII–XIX ww.*, Moskwa 1981, „Archeion” 1984, t. 78, s. 362–367.
- Raciborski J., *Godło i pieczęcie Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1933, nr 3.
- Seroka H., *Herb Radomia. Zarys dziejów*, Radom 2009; *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002; *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2013, t. 12 (23), s. 133–146.
- Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2018.
- Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, oprac. E. Sęczys, Warszawa 2000.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce. 1764–1989*, Warszawa 2007.
- Wittyg W., *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków 1905.
- Арсеньев Ю.В., *Геральдика*, Москва 1908.
- Винклер П.П. фон, *Гербы городов, губерний, областей и посадов, внесенные в Полное собрание законов Российской империи за 1649–1900 годы*, Санкт-Петербург 1900.
- Гербовник дворянских родов царства Польского (Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego): [B2-хч.]*, Варшава 1853.
- Гербы городов и областей Российской империи, 1900–1917*, сост. А.В. Кудин, А.Л. Цеханович, Москва 2000.
- Ерошкин Н.П., *Гербовое отделение сенатского Департамента Герольдии в начале XX века [w:] Геральдика. Материалы и исследования*, ред. Г.В. Вилинбахов, Санкт-Петербург 1987.
- Корнева Н.М., *Градоначальство* [hasło w:] *Большая российская энциклопедия*, tekst dostępny online: <https://bigenc.ru/domestic_history/text/3816481> [dostęp: 14 lipca 2019].
- Лакиер А.Б., *Русская геральдика*, кн. 1–2, Санкт-Петербург 1855, Москва 2006.
- Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б., *Вспомогательные исторические дисциплины*, Москва 2015.
- Лукомский В.К., *К вопросу о происхождении Смоленского герба*, „Труды МИАИ” 1946, т. 2, s. 71–76.
- Медведев М., *Роль профессиональных концепций в формировании российской геральдики*, „Геральдика сегодня”, tekst dostępny online: <<https://soviet.geraldika.ru/print/4669>> [dostęp: 3 października 2003].
- Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, ч. 12*, утв. 1882, tekst dostępny online: <gerbovnik.ru>.
- Прокопьев С.М., Фахрутдинова Д., *Барон Кёне и его геральдические реформы*, «Вестник МГУП» 2016, № 2, s. 47–51.
- Пчелов Е.В., *Городская геральдика дореволюционной России: основные тенденции исторического развития*, „Вестник РГГУ” 2018, № 4 (37), s. 109–116 (серия: „История. Филология. Культурология. Востоковедение”); *Российский государственный герб. Композиция, стилистика и семантика в историческом аспекте*, Москва 2005, s. 80–86, tekst dostępny online: <<http://ogerbah.ru/heraldry-science/papers/482-koehne>>; *Создатель герба Российской империи (Барон Б.В. Кёне: штрихи к портрету)*, „Геральдика сегодня”, tekst dostępny online: <<https://soviet.geraldika.ru/print/13143>>.
- Соболева Н.А., *Российская городская и областная геральдика XV–XIX вв.*, Москва 1981.
- Царский Титулярник*, т. 2, ред. Ю.М. Эскин, Москва 2007.

Artur Górak, *The heraldic system of Bernhard von Koehne in application to the cities of the Kingdom of Poland*,

The Russian authorities, in the years 1845–1895, undertook three attempts to develop and introduce by legal act, the coats of arms of the cities of the Kingdom of Poland. Materials were collected and projects were developed but none of them were accepted by the highest authorities. The article presents this process and tries to explain the intentions of the authorities. The author particularly focused on the activities of Bernhard Karl von Koehne — director of heraldic department of Saint Petersburg Heroldia, who not only developed the heraldic system but also tried to introduce it in reference to the municipal heraldry of the Russian Empire. The author tries to show Russian projects of coats of arms for the cities of the Kingdom of Poland as part of the process encompassing the entire Russian Empire in the 19th century.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, 19th century, heraldry, Coat of Arms of the City, Bernhard Koehne.